

KÖZLEMÉNYEK

Az Acephalus kódex esztergomi vonatkozásai (OSzK Cod. Lat. 405). A 14. századi kódex az ún. gyűjteményes kötetek műfajába tartozik. Kilenc különböző művet tartalmaz, néhány oldal kivételével (f. 106v, 107r–111v) egy kéz írása. Ez megengedi azt a feltevést, hogy a kötetet valaki a saját használatára másolta illetve állította össze.¹ A kódex az elején is csonka, innen kapta az „Acephalus” nevet. Mai őrzési helyére, az Országos Széchényi Könyvtárba az ún. Velencei egyezmény keretében került a bécsi Hofbibliothekből.² Ide a Budáról 1686-ban Bécsbe szállított kötetekkel együtt vihették, amire a Hofbibliothek-beli alacsony jelzetszám (Rec. 528) utal. Kollár Ádám, a bécsi udvari könyvtár őre jegyezte fel a kötetről 1762-ben, hogy korábban az esztergomi káptalan könyvtáráé volt.³ A 18. századi bécsi újrakötéskor a possessorbejegyzést tartalmazó előzéklapot nem tartották meg, így ma már nem tudjuk megállapítani, hogy a 14. vagy a 15. században került-e a kötet az esztergomi egyház tulajdonába.

A kódex különleges értéke, hogy töredékesen tartalmazza a Budai Krónika családjába tartozó legkorábbi, 14. századi szövegvariánst. 1342-ig, Károly Róbert haláláig és Nagy Lajos király megkoronázásáig olvasható itt a krónika szövege.⁴ A krónikalejegyző írásával a következő műveket találjuk a kötetben: a krónika után 13 üresen hagyott lap következik, majd egy Nagy Sándorról szóló gesta, ezt a német császárkoronázás rendjének leírása és Odoricus de Pordenone olasz ferences kelet-ázsiai útleírása követi. Matematikai jegyzetek másolata után Pseudo Dániel somnariuma, majd egy asztrológiai jegyzetet követően egy szinonimagyűjtemény maradt fenn az eredeti kódexből. A matematikai, asztrológiai fejezetek, az álomfejtés és a szinonimagyűjtemény olyan összeállítót feltételez, aki már egy megszerzett ars-műveltség birtokában ilyen irányú érdeklődéssel rendelkezett.

Az ázsiai útleírás és a matematikai jegyzetek közé, a f. 107r oldalra – a kódexíró sorait közrefogva – kurzív írással Frater Gentile olasz ágostonos 1300-ban Párizsban kelt jövendölését⁵ másolta a második kéz. A harmadik kéz egy alkalmi olvasóé, ez orvosi megjegyzést rögzített a f. 106v-ra.⁶ A második kéz a f. 107r-on a kódexmásoló szövegébe interlineárisan részben szövegjavítást, részben szinonimákat jegyzett be, ami tudatos olvasói használatra vall.

¹ A kötet részletes leírását l. BARTONIEK, Emma: *Codices latini medii aevi*. Budapestini, 1940. Cod. lat. 405.

² Uo. Cod. lat. 403 leírásánál.

³ *Bibl. Hung.* I. Nr. 917.

⁴ MÁLYUSZ 1967. 73–74.

⁵ Gentile de Fulegnio (Gentilis de Fulginia) művének címe: *Profetia de mundo in centum annis*. Kézirata a firenzei Nemzeti Könyvtárban van. *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*. T. 20. Dir. Par AUBERT, R. Paris 1984. 505.

⁶ De urina.

A krónika szövegmásolója korabeli műveket rögzített. Odoricus de Pordenone 1331-ben mondta tollba Udinéban úti élményeit. Megfontolandónak érezzük Ligeti Lajos véleményét, miszerint e mű lemásolására az őshaza iránti érdeklődés és adatszerzés is ösztönözhetette a kompilátort.⁷ Emellett a kódex ferences és olasz vonatkozásait is figyelembe kell venni, hiszen az olasz ferences Odoricus művét egy szintén olasz, Fr. Gentile próféciája követi.⁸

A szakirodalom – érthető módon – elsősorban a krónika szövegével foglalkozott.⁹ Egyedül ebben a szövegben olvasható Telegdi Csanád esztergomi érsek (1330–1349) esztergomi tevékenységének leírása.¹⁰ Nemcsak a székesegyházzal, a vár alatti város fejlesztésével, az új egyházak létesítésével kapcsolatos adatokat jegyezte le a krónikairó, hanem megemlítette a ferences rendházzal kapcsolatos jótéteményeket, többek között könyvek juttatását is. A krónikairó ebben az esetben helyi ismeretekkel is rendelkezhetett, de az adatokat kaphatta is.

Horváth János szerint a magyar gestákat udvari káplánok, jegyzők, előkelő főpapok, többnyire külföldi egyetemeken tanult emberek írták, akik birtokában voltak annak az írásbeli készségnek, amivel a Trója regény vagy a Nagy Sándor gesta stílusában különböző források alapján össze tudtak állítani egy összefüggő történeti leírást.¹¹ Mályusz Elemér szerint nem a királyi kancellária volt a krónikairás egyetlen színtere. A tágabb értelemben vett királyi udvar tekinthető a magyar történeti tudat alakítójának és megőrzőjének. Kristó Gyula személyükben nem túlzottan érdekes másolókat és másolások sorozatát tételezi fel a régebbi szakirodalom felvetéseire alapozva.¹² Kristó az Acephalus kódex Telegdi Csanáddal kapcsolatos bővítései miatt valószínűnek tartja a szerző esztergomi voltát, aki szerinte Telegdi Csanád érsek közeli munkatársa lehetett, és nem sokkal a főpap halála után (1349) írhatta a kiegészítő szövegrészt. Ezt a kódex paleográfiai képével is igazolhatónak látja. Ő a krónika szerzőjét azonosnak tartja az Acephalus kódexbeli másolóval.¹³ Kristó Gyula megállapításaival egyetértve mi magunk a krónika szerkesztőjét a Nagy Lajos korabeli királyi udvar esztergomi, elsősorban a Telegdiékhez kapcsolódó személyeinek környezetében keressük. Az 1340–1350-es évek, a krónikaszerkesztés lehetséges időszaka alatt a királyi kápolna meghatározó személyisége volt Vásári Miklós, esztergomi nagyprépost (1339–1347), Csanád érsek unokaöccse, 1350–1358 között utóda az esztergomi érseki székben. Őt követte a nagyprépostságban (1347–1349), majd később az esztergomi érseki székben is (1358–1366) a királyi kápolnában és a kancelláriában is működő Keszei Miklós.¹⁴

⁷ LIGETI Lajos: *Pordenonei Odoricus budapesti kézírata*. = Magyar Nyelv (32.) 1926. 162, 164.

⁸ A kötet szerkesztő valószínűsíthető itáliai tanulmányai, ferences kapcsolatai révén is tudomást szerezhetett a friss ferences művekről. A ferences rendi kapcsolattartásra l. TARNAI 185–186. 213. jegyzet.

⁹ SRH I, 228.; KRISTÓ 1967. 463–466.; MÁLYUSZ 1967. 73–74.

¹⁰ Kiadás: SRH I, 492–493. A vár alatti város fejlesztése, új egyházak létesítése összekapcsolható a közelmúltban ismertté vált 14. századi Szent Imre kultusz esztergomi tárgyi és irodalmi emlékeivel. KÖRMENDY Kinga–HOLL Béla–SZENDREI Janka: *Szent Imre esztergomi tisztelete a 14. században*. = MKSz (113.) 1997. 125–147.

¹¹ HORVÁTH János: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Bp. 1944. 33.

¹² KRISTÓ 1967. 466.; MÁLYUSZ 1973. 8.

¹³ KRISTÓ 1967. 463–465.

¹⁴ Vásári Miklósról l. KOLLÁNYI 44.; BÓNIS 34. Könyvkultúrájára az általa rendelt kódexek utalnak: GEREVICH Lászlóné: *Vásári Miklós két kódexe*. = Művészettörténeti Értesítő (6.) 1957. 133–137. Keszei Miklósról l. KOLLÁNYI 45., 53. Frankó Miklós néven! BÓNIS 40.

A királyi kápolnából több királyi káplánról van tudomásunk, akik esztergomi káptalani javadalommal itáliai egyetemen tanultak.¹⁵ Közülük is kikerülhetett a krónika szerkesztője a fent körülhatárolt időszakban és környezetben. Ezzel összhangban van az a bővítés, amit az Acephalus krónika szerkesztője Lajos király koronázási szertartásáról fűzött a budai minorita krónika szövegéhez. Ugyanis az egyházi méltóságok felsorolásakor első helyen és egyedül csak Telegdi Csanád esztergomi érseket nevezte meg.¹⁶ Egy másik, szintén a 14. századi krónikához fűzött bővítmény a koronázáson résztvevők közül egyedül a világi méltóságú Szécsényi Tamás erdélyi vajdát említette meg név szerint. Ennek aiegészítésnek a szövegét a 15. századi Thuróczi kódex (OSzK Cod. lat. 407) másolatából ismerjük.¹⁷ Arra a kérdésre, hogy az Acephalus kódex krónikaszovegének szerkesztője és másolója azonos személy volt-e, szerintünk egyértelmű válasz nem adható, mert csak ez az egyetlen kézirat ismert a 14. századi krónikakompozíció e változatának.¹⁸ Ezért nem tudjuk eldönteni, hogy az Acephalus kódex f. 78v-on olvasható német-római császárkoronázási leírás a krónikaszerkesztőhöz kapcsolható-e, vagy a kódex szövegösszeállítója kívánt párhuzamot vagy mintaképet adni Lajos király koronázásának szűkszavú leírásához.¹⁹ Abból a tényből kiindulva, hogy az Acephalus kódexben a krónika szövege után üresen hagyott a másoló 13 levelet (ff. 35r–47v) arra következtetünk, hogy ezekre az oldalakra az 1342 utáni évek eseményeit kívánta a kötet szerkesztője saját maga vagy más szerző megfogalmazásában rögzíteni.²⁰

Az Acephalus kódex összeállítójának személyiségét érzékeltetni kívánva – hangsúlyozottan analógiaként – a küllői főesperes pályájára, műveltségére hivatkozunk. Az 1349-ben literatus, 1351-ben magister címmel rendelkező Tótsolymosi Apród János egyetemi tanulmányira Mályusz Elemér abból következtet, hogy a kancelláriából kiválva csak egy bizonyos idő eltelte után (1356–1364) lett egykori kancelláriai főnöke, Keszei Miklós, akkor már esztergomi érsek, vikári-

¹⁵ BÓNIS 34–35. Név szerint: 1336–1352. László, Jánoki Tamás fia, szentgyögymezei prépost. Egyházz jogban járatos. Az ő prépostsága idején rendezte Telegdi Csanád a szentgyögymezei prépostság javadalmozását. KOLLÁNYI 43.; BÓNIS 34–35. – 1344. febr. 17. Péter, Miklós fia schloaris in iure canonico Vásári Miklós kérésére esztergomi javadalmat kap. MES III. 533. Nr. 697. Vö. Péter nógrádi főesperes (1350–1372). KOLLÁNYI 51. – 1345. János, Valkói Pál fia. KOLLÁNYI 49.; BÓNIS 34. – 1357. István, Rátót nembeli Olivér fia esztergomi örkanonoki javadalommal tanult kánonjogot. BÓNIS 35.; KOLLÁNYI 60.

¹⁶ SRH I, 503.

¹⁷ KRISTÓ 1967. 466.; *Kódexek* Nr. 36.; *Bibl. Hung.* I. Nr. 919. „Az a néhány kisebb jelentőségű zárómegjegyzés pedig, amely a Sambucus-, Acephalus- és Thuróczi-kódexekben az 1333-as bejegyzés után van (ti. a Budai Minorita Krónika szövegéhez K. K.), különböző, javarészt még XIV. századi másolók munkájának tekinthető.” KRISTÓ 1967. 476. A Thuróczi kódexben maradt fenn a Kálmán kori zsinati határozatokhoz kapcsolódva a Lörinc-féle esztergomi zsinat határozatainak csonka (a befejező 69–72. fejezet hiányzik) másolata. Ez a szöveggyűjtés egyedül Budai János, az esztergomi Collegium Christi alapítójának, a 18. század óta eltűnt, 1406-ban készült kódexében volt olvasható. A két kódex között ezért Jánosi Mónika rögzített másolási kapcsolatot mutatott ki. JÁNOSI MÓNICA: *Törvényhozás Magyarországon a XI. században*. Kandidátusi értekezés. MTAK D/13. 151. 55.

¹⁸ A másoló nyelvi jellegzetességeire két példa: f. 12v-on következetesen a „pleps” formát használja két alkalommal, következetlen viszont a Hungaria szó másolásában: f. 12r. „Ungaria”, f. 12v „Hungaria”.

¹⁹ A 15. század második felében az olvasót más problémák foglalkoztatták. A f. 78v-on a német-római császárkoronázás leírásában a 11. sorban szerepel a „clara iustitia et munda” (tisza és fénylő igazság), mint szimbolizált fogalom. Erre jegyezte meg a margón az olvasó: „Mentitur qui te scripsit”, azaz csal, aki téged így említett.

²⁰ A 14. századi krónika folytatásának Thuróczy a küllői főesperes (akkor valójában esztergomi kanonok) Tótsolymosi Apród János Nagy Lajos életrajzát tekintette. MÁLYUSZ 1967. 69.

usává. Éppen 1364-től nevezi őt Nagy Lajos speciális káplánjának.²¹ Tótsolymosi Apród János 1359-től az esztergomi káptalan tagja volt.²² Gyakorlatilag ez biztosíthatta a kikövetkeztetett egyetemi tanulmányok költségeit. Vikáriusi működése 1364–1388 között igazolható. Ezalatt az idő alatt készült el a Nagy Lajos életrajz. Nem szánta ugyan ezt a krónika folytatásának, de Nagy Lajos András öccsére tett megjegyzése a király életrajzának elején csak a krónika Károly kori részével összefüggésben értelmezhető.²³ Az Acephalus krónika szövege is lehetett ez.²⁴ Az Acephalus kódexben – ha Esztergomban volt már – együtt olvashatta a krónikát és annak a Nagy Sándornak a gestáját, akit ő állított példaképül királya elé.²⁵ A Nagy Sándor gesta nemcsak szövegével, hanem előadásmódjával is példaértéket képviselt a korabeli olvasó számára. Vizkelety András mutatott rá, hogy a középkori stílus egy példaképhez való igazodás követelményét is magában foglalta.²⁶

Tartalma alapján az Acephalus kódex – ismét Vizkelety András megállapításaira hivatkozva – annak a keresztény-klerikus kultúrának a terméke, ami mellett Magyarországon nem fejlődött ki a keresztény-laikus kultúra. Ez utóbbi éppen a krónikák és gesták anyanyelvű irodalmát jelentette volna.²⁷ Mályusz Elemér szerint a királyi kancellária jegyzői, akik koruk közelmúlt eseményeit leírták, közömbösek voltak az irodalmi jellegű alkotások művelésével szemben.²⁸ Magyarországon a 15. század második felétől a középkori lovagregény és példázatirodalom jelentette – a királyi udvar humanista műveltségén kívüli – a világi műveltséget, még mindig latin nyelven.²⁹

A szakirodalmi és kodikológiai megfigyelések alapján az Acephalus kódex krónikasövege elhelyezhető az 1340–1350-es évek esztergomi érsekeinek esztergomi vagy budai udvari környezetében. Az Acephalus kódex szerkesztését, másolását ugyanerre az időpontra datálhatjuk, ugyanebben a környezetben, árnyalatnyi ferences érdeklődéssel, amit érvényesnek érzünk a krónika szövegére is. Ha a kódex már a 14. században az esztergomi egyház könyvtárában volt, akkor egykorú képviselője volt a könyvtár állományában az udvari keresztény-klerikus műveltségnek. Ha csak a 15. században került Esztergomba, akkor a székesegyházi könyvtár használóinak, olvasóinak a világi, laikus kultúra iránti érdeklődését tanúsítja.³⁰

KÖRMENDY KINGA

²¹ MÁLYUSZ 1967. 67, 69.; BÓNIS 38.

²² KOLLÁNYI 61. Esztergomi javadalmasként (1359–1383) végrendelkezve könyveit az esztergomi egyházra hagyta. A „bonos libros et alia” néven összefoglalt kötetek az 1397-es vitizációkor még Régeni Lászlónál és feleségénél voltak. További adatunk nincs a sorsukról. KOLLÁNYI Ferenc: *Visitatio Capituli E. M. Strigoniensis anno 1397.* = Történelmi Tár 1901. 254.

²³ MÁLYUSZ 1967. 69.

²⁴ A krónikákat a királyi kancelláriában őrizték, részben azért, mert ott keletkeztek, részben azért, mert ott volt rájuk szükség. L. MÁLYUSZ Elemér: *Thuróczy János krónikája és a Corvina.* = Filológiai Közöny 1966. 300. Az Acephalus szövegével rokon 14. századi krónika szövegét a 15. századi Sambucus kódexből ismerjük. OSZK Cod. lat. 406. *Kódexek* Nr. 37. korábbi irodalommal. Vö. a váradi káptalan statútumában (1370) szereplő hivatkozást egy *Chronica Hungarorum*-ra. *Bibl. Hung.* III. Nr. 465. Az Acephalus krónika is lehetett Esztergomban.

²⁵ SRH I, 214. Vö. MÁLYUSZ 1967. 72.

²⁶ VIZKELETY András: *Megjegyzések a latinítás és az anyanyelv szerepéhez a középkori historiográfiában.* = Vigilia (55.) 1990. 682.

²⁷ Uő.: *Megjegyzések Kurcz Ágnes: Lovagi Kultúra Magyarországon a 13–14. században c. könyvéhez.* = ItK (94.) 1990. 522.

²⁸ MÁLYUSZ 1973. 8.

²⁹ MÁLYUSZ 1967. 199. RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes: *Eleink szórakoztató olvasmányiról.* = ItK (84.) 1980. 650–655. L. még VIZKELETY: *i. h.* 683–684. 22. jegyzetben.

³⁰ L. 19. jegyzet.

Rövidítésjegyzék

- BÓNIS BÓNIS György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Bp. 1971.
Bibl. Hung. CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica*. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. Bp. I, 1988, II. 1993, III. 1994.
- KOLLÁNYI KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok 1000–1900*. Esztergom 1900.
Kódexek Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az OSzK-ban. Bp. 1986.
- KRISTÓ 1967 KRISTÓ Gyula: *Anjou kori krónikáink*. = Századok (101.) 1967. 457–514.
- MÁLYUSZ 1967 MÁLYUSZ Elemér: *A Thuróczy krónika és forrásai*. Bp. 1967.
- MÁLYUSZ 1973 MÁLYUSZ Elemér: *Kancellária és krónikaírás a középkori Magyarországon*. Bp. 1973. (Irodalomtörténeti füzetek 79.)
- MES III. *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis III*. Ed. L. C.DEDEK. Strigonii, 1924.
- SRH I. *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque Arpadianae gestarum*. Ed. E. SZENTPÉTERY. Budapestini, 1937.
- TARNAI TARNAI Andor: „*A magyar nyelvet írni kezdik*”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Bp. 1984.

Új nyomdatörténeti adatok Erdélyből. A retrospektív magyar nemzeti bibliográfia legrégibb korszakának (1473–1800) feldolgozásával foglalkozó munkacsoport az Országos Széchényi Könyvtárban a legutóbbi években kimagasló figyelmet szentel a korábban évtizedeken át kutathatatlan erdélyi gyűjteményeknek.¹ Ennek során különösen eredményesnek mutatkozik a volt szász városokban (Nagyszeben, Brassó, Segesvár stb.) őrzött régi nyomtatványok számbavétele. Ezeken a helyeken ugyanis eddig viszonylag kevés magyar bibliográfus fordult meg. Akik pedig ott jártak, azok sem érdeklődtek valamennyi 1801 előtti hazai nyomtatvány iránt, amint ez a jelenlegi munka során történik. Így most nyílik mód először, olyan csoportok másolatban történő beszerzésére is a magyar nemzeti könyvtár számára, mint amilyen pl. Julius Gross által² leírt több száz brassói kisnyomtatvány, többnyire egyleveles plakát formájában, amelyek szinte mindegyike csupán egyetlen példányban maradt fenn, és pedig a helyi evangélikus egyház levéltárában.

Az ezer és ezer, korábról már ismert hazai nyomtatvány újabb és újabb példányának regisztrálása mellett száz és száz teljességgel ismeretlen kiadványt sikerült már eddig is számba venni, jóllehet a fentiekben körvonalazott erdélyi vállalkozás elvégzése még annak első felében jár. Így fordulhatott elő, hogy az 1801 előtti nyomdahelyeink és nyomdászaink már régen kialakult és az utóbbi évtizedek munkája során csak kevés kiegészítést igényelt jegyzékéhez is akadnak újabb, a korábbiakat kiegészítő adatok.

A közelmúltban egyetlen hónapon belül előbb a segesvári volt evangélikus gimnázium,³ majd a nagyszebeni Brukenthal múzeum könyvtárában⁴ sikerült rátalálni egy-egy példányban arra a tizenhatodréti alakú, német nyelvű naptárra, amelyet az 1718. esztendőre a szebeni városi nyomda felszerelésével állítottak elő, és ahol a címlap alján nyomdahelyként „Heltau” olvasható.⁵ (1. ábra)

¹ Magyar Könyvszemle 1998. 44.

² GROSS, Julius: *Kronstädter Drucke 1535–1886*. Kronstadt 1886.

³ Jelzete 21 449.

⁴ Jelzete P. I. 68.

⁵ Heltau, druckts und verlegts Johann Barth. – AVRAM, Mircea: *Calendarele sibiene în limba germană (sex. XVII–XX)*. Sibiu, 1979. Ő ezt a nyomdahelyet megkérdőjelezte.